

83012

GAZDASÁGI ELEMZÉS ÉS A KÖNYVTÁR (Gazdaságossági számítások, értékelési módszerek, fejlesztési irányok)

HEGEDÚS PÉTER

Egészen a legutóbbi időkg a könyvtárak tevékenységének vizsgálatában az egyik legelhanyagoltabb terület a „könyvtárgazdaságtan” volt. Érdekes módon a könyvtárak gazdasági elemzésében, a „könyvtárgazdaságtan” alapvető összefüggéseinek és speciális vonatkozásainak feltárásában ritkán jeleskedtek a könyvtárakban, információs intézményekben dolgozó közgazdászok, annak ellenére, hogy a hazai közgazdasági szakirodalomban egyre gyakrabban találkozhatunk „művelődésgazdaságtannal”, „kultúrgazdaságtannal” foglalkozó cikkekkkel, tanulmányokkal. (Érdemes megemlíteni, hogy a műszaki szakemberek az elsők között voltak saját szakterületük számítógépes információrendszerének megteremtésében. Kézenfekvőnek tűnhet tehát, hogy a könyvtárakban dolgozó közgazdászoknak is vezető szerepet kellene játszaniuk a „könyvtárgazdaságtan” kialakításában, külföldi eredményeinek átvételében és meghonosításában, sajátos hazai kérdéseinek megvilágításában.)

E hasábokon talán nem szükséges a gazdasági megfontolások jelentőségét részletesen elemezni. Végül is a közgazdasági szemléletmód terjedését tükrözi a hazai szak-sajtóban újabban megjelenő cikkek egy része, amelyek akár a külföldi tapasztalatok kritikus elemzését, akár pedig a „könyvtárgazdaságtan” egyes aspektusainak – innováció, munkaszervezés, stb. – hazai körülmények közötti vizsgálatát végzik el. E rövid áttekintésnek nem célja a gazdasági vizsgálatok szükségességének bizonyítása vagy elemzése, mint ahogy nem lehet cél ezzel kapcsolatban alapvető elméleti összefüggések megállapítása sem. Itt csupán jelzésszerűen kívánom érzékeltetni a gazdasági elemzések iránt objektív módon megnyilvánuló igényeket, s az egyes módszerek használhatóságát, hasznát. Nem törekszem a „könyvtárgazdaságtan” fogalmának meghatározására sem, bár fogalmi tisztázásra mindenképpen szükség volna, tekintettel arra, hogy a szakirodalomban a legkülönfélébb meghatározásokat használják, s gyakran a különböző kategóriák (mint pl. a hatékonyság és gazdaságosság) is keverednek. Az ilyen típusú kutatások végzése tehát „élő” feladat, annál is inkább, mivel az *áru gazdaság és a nem áru gazdaság kérdése*i vitatottak még a *közgazdasági szak-sajtóban* is. A gazdasági elemzések végzésének parancsoló szükségszerűsége azonban, mindenki számára nyilvánvalóvá kell, hogy váljon. *Hámori Balázs* a *Közgazdasági Szemle*ben így fogalmaz a nem árujavak és szolgáltatások szocialista árutermelő gazdaságban elfoglalt helyéről, ill. a gazdasági módszerek alkalmazásának szükségességéről: „Hogyan lehetne gazdaságilag ösztönözni a drága, költségvetési eszközökből finanszírozott berendezések jobb kihasználására? Hogyan lehetne biztosítani az eszközök gyors és rugalmas átcsoportosítását? Hogyan le-

hetne a nem árujóságot „termelő” egységet serkenteni a felhasznált erőforrásokkal való takarékoskodásra és a kibocsátás minőségének javítására? Hogyan lehetne a felhasználónál lefogni a pazarlást, gazdasági eszközökkel ösztönözni az ésszerű fogyasztást? Mi legyen a kritériuma annak, hogy ez vagy az a nem áruszektorban tervezett beruházás előbbre való a többinél? E kérdéseket jogossá és időszerűvé teszi az, hogy a nem áruszférában a javak és az eszközök hatalmas és egyre növekvő tömege koncentráldódik, amelyek gazdálkodást igényelnek.”¹ *Zsidai József* szerint az alábbi tényezők „kényszerítik ésszerű munkavégzésre és szigorú gazdaságpolitikára” a könyvtárakat:

- „– megnőtt az információ értéke;
- korszerű és költséges szolgáltatások kifejlesztése ment végbe;
- a könyvtári üzem költségei minden területen emelkedtek;
- újfajta költségek jelentkeztek, pl. a külföldi könyvtárközi kölcsönzés díja;
- a kifelé irányuló tevékenység fokozódott, amely költségnövelő tényező;
- a költségvetés kismértékben emelkedett, esetleg stagnált, vagy helyenként csökkent;
- az alkalmazott létszám nem növekedhet, stb.”²

Csüry István egy kritikai szemléjében ezzel kapcsolatban ezt írta: „A gazdasági téma szorongató időszerűségén kívül hozzájárul ehhez a kritikusan gondolkodó könyvtárszervezőknek az a tudata, hogy a magyar könyvtári rendszer gazdasági szempontból mélyen a saját színvonalá alatt működik.” (Kiemelés tőlem – H.P.)³

A „szigorúbb gazdaságpolitika” folytatásának feltétele meghatározott gazdasági számítások elvégzése. Az alábbiakban e számítások gondolatmenetét próbálom szemléltetni néhány jellegzetes példán keresztül.

A gazdaságosság problémái

Tágabb értelemben véve a könyvtárak gazdaságosságát – más intézményekhez hasonlóan – az általuk nyújtott szolgáltatások, s ezen belül is az információszolgáltatás alapján lehet lemérni. Közismert a gazdaságosság mérésének alapképlete, azaz a

$$g = \frac{E}{R}$$
 ahol E az eredményeket, R pedig a ráfordításokat szimbolizálja. Ugyanakkor a

könyvtárak és az információs szolgáltatások céljai csak a legkritikább esetben nevezhetők kizárólagosan „gazdaságinak”. A nem gazdasági célok ellenére a gazdasági és pénzügyi korlátok jelentősek lehetnek a hatékony erőforrás-allokációval kapcsolatban a könyvtárakban is. Míg a ráfordítások meghatározása viszonylag könnyű feladat, addig a – különösen a tágabb értelemben vett – „eredmény” gazdaságilag értékelhető, kvantitatív formában történő megadása annál nehezebbnek bizonyul az esetek többségében. Egy tanulmány szerint, amelyet *A. Hindle* és *D. Raper* idéz az *Annual Review of Information Science and Technology* 11. kötetében a könyvtárak „eredménye”, teljesítménye az alábbi formula alapján adható meg:

$$T = \frac{H}{N},$$

- ahol T = az adott könyvtár adott időszakra (évre) vonatkozó teljesítménye;
 H = az összes használati idő (órákban);
 N = a könyvtár által szolgált közösség tagjainak száma; és
 $H = (K \times e_1) + (L \times e_2)$,
 ahol K = a kölcsönzések száma;
 L = a könyvtárlátogatások száma;
 e_1, e_2 pedig = az egységenkénti és látogatásonkénti használati idő.⁴

Az eredmények értelmezésénél tekintettel kell lenni azok spekulatív, ill. közvetítő változó jellegére. Így pl. az előbbi képletben a használati idő (az eredeti szövegben az „exposure” vagyis a könyvtárhasználatnak való „kitettség”) jelképezi a könyvtárak eredményét. Ez azonban lényegében nem sokkal mond többet a tradicionális könyvtárstatistika által eddig is alkalmazott mutatók alapján (kölcsönzési forgalom, a gyűjtemény használati foka) levonható következtetéseknél. Mégis a módszereknek van pozitív jelentősége, ami nemcsak abban áll, hogy az eredményeket a könyvtár által szolgált egész közösséghez viszonyítja.

Tekintettel arra, hogy a könyvtárak, ill. szolgáltatásaik „jósága”, „minősége”, ill. „értéke” közvetlenül nem vagy csak alig értékelhető, ill. kvantifikálható, ezen tulajdonságok jelzésére csak indirekt módon lehet vállalkozni. *M. K. Buckland* különböző értékelési módszerek elemzése alapján így érvel: a minőség és érték helyett az erőforrások és a kihasználtság mértékének vizsgálata nem csupán az egyszerűség kedvéért hasznos, de azért is, mert a négy említett fogalom ok-okozati összefüggésben áll egymással. Egyéb tényezők változatlanlansága esetén egy szolgáltatás lehetőségei a ráfordított erőforrások bővülésével növekszenek, bár nem szükségképpen arányosan. Ennek megfelelően a kereslet – és ezért a hasznosítás – a lehetőségek, képességek növekedésével valószínűleg fokozódik, a kihasználtság intenzívebbé válása révén feltehetőleg növekszenek a használatból fakadó előnyök, s a kör – remélhetőleg – azzal zárul be, hogy *a még nagyobb előnyök, a még jobb eredmények következtében tovább bővülnek a ráfordítások is.*⁵ Így válhatnak tehát az olyan mutatók, mint pl. a „használhatósági fok”, „használati idő” a könyvtári szolgáltatások eredményességének ún. közvetítő változóivá, amelyek alapján következtetni lehet „jóságukra”, „minőségükre” és „értékükre”.

Könyvtárak mint rendszerek

A könyvtárak értékelésénél alkalmazott operációkutatási módszerek a könyvtárakat mint rendszereket vizsgálják. Ezen belül a vizsgálatok általában két fő területre összpontosulnak: az egyik a dokumentumok hozzáférhetővé tétele, a másik pedig a könyvtármodellek elemzése. Az előbbi terület alapkérdéseit a könyvtári gyűjtemény iránti kereslet, a könyvek használati ideje, ill. a használaton kívüli idő, a szolgáltatási jellemzők (pl. azonnali hozzáférhetőség) ill. a különböző változók könyvtárpolitikai hatásai (állományösszetétel, megőrzési idő, kölcsönzési idő, stb.) képezik. Az utóbbi esetében a rendszer változói közötti összefüggések megállapítására kerül sor (pl. hogyan befolyásolja a szakképzett könyvtári dolgozók számát a gyűjtemény alakulása, megoszlása, stb.). Az előbbire jó példát szolgáltatnak a *British Library Lending Division* megalakítását megelőző kutatások.

A brit könyvtárközi kölcsönzési adatok alapján megállapították, hogy a folyóiratok nagy többségére vonatkozóan az országos hatókörű referenzskönyvtárak kivételével statisztikailag nem igazolható a könyvtárközi kölcsönzés ténye. Ezek után – a sorbanállási elmélet felhasználásával – kiszámították, hogy hány példány kell a legalább 95%-os szintű „elérhetőség” (azaz az igények legalább 95%-ban való teljesítésének) megvalósításához. Így jutottak a kutatások végzői arra – az akkori brit könyvtárpolitika elképzeléseivel homlokegyenest ellenkező – megállapításra, miszerint a *központi szolgáltatás* nemcsak a kereslet alacsony szintje mellett gazdaságos, de a kereslet növekedésével egyre inkább gazdaságossá válik.

A *lancasteri egyetem könyvtárában* a kölcsönzési politikát vizsgálták az állomány maximális hozzáférhetőségének biztosítása szempontjából. Ehhez a kereslet megoszlásának, a példányszámnak, a kölcsönzési időnek és a példányok hozzáférési valószínűségének együttes elemzésére volt szükség. A kereslet adott szintje mellett a hozzáférési lehetőség, ill. a hozzáférés valószínűsége pozitív összefüggésben áll a rendelkezésre álló példányok számával, s negatív az összefüggés a kölcsönzés időtartamával. Ennek alapján a kölcsönzési időre és a többes példányok beszerzésére irányuló politikát kellett a kereslethez viszonyítani. A hozzáférési valószínűség 0,6-ról 0,8-ra való növeléséhez három alternatív stratégiát hasonlítottak össze: szelektív beszerzés; az alsóéves hallgatók számára rövidebb kölcsönzési idő engedélyezése; „változó” kölcsönzési idő (amely esetében a kölcsönzési idő nem a kölcsönző státuszától, hanem a dokumentum iránti kereslettől függ.) A Monte-Carlo-módszerrel végzett szimuláció eredményeként a költséghatékonyság szempontjából a harmadik variáns bizonyult a legelfogadhatóbbnak. (Az ennek alapján megvalósított kölcsönzési politika egyébként a kereslet ugrásszerű megnövekedését is eredményezte.)⁶

A rendszermegközelítések másik fő területén, vagyis a könyvtári modellek átfogó elemzésével kapcsolatban figyelemre méltó az a kísérlet, amit *M. F. Marchant* végzett az egyetemi könyvtárakban.⁷ Felmérések alapján két regressziós modellt konstruált a könyvtári létszám, ill. a decentralizáció mértéke és a gyűjtemény nagysága, valamint a működtetési költségek, ill. a létszám és a szerzeményezési tevékenység között fennálló összefüggések megállapítására. (A decentralizáció itt az állomány központi, illetve tanszéki-intézeti megoszlására vonatkozik.) Az első összefüggés a vizsgálatba bevont adatok alapján az alábbi egyenlettel írható le:

$$Y = 22,9 + 0,235x_1 + 67,8x_2$$

ahol Y = a szakképzett könyvtárosok száma;
 x_1 = az állomány nagysága (10 000 kötetben); és
 x_2 = a decentralizáció indexe.

Ez utóbbi a $D = \frac{T^2}{C_t}$ képlet alapján számítható ki, ahol D az előbbi formula x_2 -jével

egyezik meg, T a tanszéki, illetve az intézeti könyvtárak számát jelenti, C_t pedig az egyetemi könyvtár állományában levő összes kötet számát mutatja (1000 kötetben).

A második összefüggéshez a szerző a finanszírozás három jellemzőjét (a működés önköltsége, a bérköltség és a „könyvtári anyagok” költségei) és a könyvtári erőforrások öt jellemzőjét (az összmunkaerőlétszám, a szakképzett munkaerő létszáma, a szakképzetlen munkaerő létszáma, a beszerzett könyvek száma és a kurrens időszaki kiadványok száma) vizsgálta regressziós elemzéssel. Az így nyert adatok elátámasztották azt a hipotézist, miszerint a szakképzett dolgozók létszáma és a szerzeményezés nagysága jelentős mértékben meghatározzák a könyvtár költségeit. Ugyanakkor hatásuk erősebb a teljes működési költségekre nézve, mint a „könyvtári anyagokkal” kapcsolatos költségekre vonatkozóan. A működési költségekkel legerősebb korrelációt a szakképzett dolgozók létszáma mutatta.

Költségvetések, költségvetési módszerek, költségelemzések

Lényegében a fenti típusú elemzések átvezetnek a könyvtári gazdasági elemzések egy újabb területére, vagyis a könyvtárak költségvetésével foglalkozó vizsgálatokhoz. Ezek száma a „könyvtárgazdaságtan” szakirodalmán belül viszonylag nagyobb arányt képvisel, ami egyáltalán nem meglepő, ha tekintetbe vesszük azokat a tényezőket, amelyek a könyvtárak szigorúbb gazdálkodásának kikényszerítése felé hatnak, s amelyekről a bevezetőben már szó volt. Az sem meglepő (legfeljebb jónéhány esetben megszívlelendő számunkra is), hogy a költségvetésekkel foglalkozó szakcikkek jelentős része nagy hangsúlyt fektet a költségvetések „tálalására”, azaz az igények alapos alátámasztására, a kellő indoklásra. Mindez különösen olyan fejlesztésekkel (könyvtárgépesítés!) kapcsolatban kerül előtérbe, ahol a befektetések nem kis pénzeszközöket igényelnek, s a fejlesztésektől várható előnyök (pl. online visszakeresés) nem mindig kézenfekvőek még a szakemberek számára sem.

Még ha el is tekintünk az olyan nagyobb horderejű fejlesztésektől, mint egy könyvtár részleges vagy teljes gépesítése, a *költségvetések összeállítása* – különösen a jelen körülmények között – *akkor sem nevezhető egyszerű feladatnak, s ugyanakkor fontossága révén alapvető jelentőségű az egyes intézmények számára.* Itt talán nem szükséges a különböző költségvetési típusok csoportosításait idézni, elég arra utalni, hogy a könyvtári költségvetéseknek általában három megközelítése létezik:

- az előző évi ráfordítások alapján és a várható változások felmérésével extrapolálják a tényleges adatokat a felmerülő igények kielégítésének biztosítására;
- a könyvtárak jelentős hányadánál „kivülről” szabják meg (az esetek többségében – legalábbis dinamikájukat tekintve – csökkentett) költségvetési kereteket;
- az ideális költségvetési mód, vagyis a széles körű statisztikai (könyvtári, kereskedelmi, állami) adatok alapján ésszerű és alátámasztható költségvetések összeállítása.

Ez utóbbi „ideális” mód „tisztá” formájában nagyon ritkán kerül alkalmazásra, bár egyre inkább terjedőben vannak olyan „kifinomult” módszerek, mint pl. a program-

költségvetési eljárás (PPBS – Planning, Programming, Budgeting System), amelyek a költségvetési korlátok és az intézmény igényei között fennálló ellentmondás rugalmasabb feloldását célozzák. Jóval gyakoribb a „külső” szervek által utasításos alapon megadott költségvetés, amely különösen a könyvtárak finanszírozási „aranykorának” végeztével vált terhessé az intézmények számára.

A költségvetések fő elemeit a bérek, a könyvbeszerzés költségei és a folyóirat-előfizetések költségei képezik. A költségvetési tételek nagyságának meghatározására vonatkozó jónéhány elv és normatíva közül példaként az alábbiakat emelte ki G. E. Randall.⁸

A bérekre vonatkozóan – a fenntartási költségeket nem számítva – van olyan elképzelés, amely szerint akkor ideális a bérköltségek nagysága, ha az összköltség 60–79%-a között van. Más elgondolások a béreket a dolgozói létszám alapján kalkulálják, mondván, hogy 60–80 kölcsönzőnként kell egy könyvtári dolgozót számítani. A szakképzett és a szakképzetlen dolgozók aránya 1:1 és 1:3 között mozoghat ideális esetben.

Mechanikus elvként a könyvekre vonatkozóan a beszerzés nagyságát kölcsönzőnként évi 2–3 műben adja meg a szerző. Ennél logikusabbnak tűnik az a megközelítés, amely az elavulás mértékét próbálja szem előtt tartani a beszerzések meghatározásánál. Amennyiben a gyűjteményben levő könyvek „átlagéletkora” nem haladhatja meg a tíz évet (ez az elv természetesen elsősorban a szakkönyvtárakra vonatkozik) a gyűjtemény 10%-át kell évi átlagban megújítani. A könyvekkel kapcsolatos beszerzési költségekhez hasonlóan a folyóiratelőfizetések nagyságát is meg lehet határozni a használók létszáma alapján: a mechanikus elv itt kölcsönzőnként 1,5–2 közötti féleséget ír elő. Tekintettel azonban arra, hogy a folyóiratok előfizetési díja jóval magasabb a könyvek árainál, továbbá figyelembe véve azt, hogy a szakkönyvtárakban a folyóiratgyűjteményt kiterjedtebben használják, a folyóiratköltségeknek 2–3-szor kell nagyobbaknak lenniük a könyvköltségeknél. (Ez utóbbi elv természetesen aligha tekinthető „örök érvényűnek”, ha figyelembe vesszük a folyóiratok előfizetési költségeinek és a könyvek költségeinek alakulását. Ugyanígy a többi elvvel szemben is fenntartásokkal kell élnünk nemcsak a normatívákkal kapcsolatos kellő tapasztalatok hiánya, de egy sor hazai feltétel különbözősége folytán is.)

A költségvetés egyéb elemeit vizsgálva főként az új technika bevezetésével kapcsolatos költségek jelentős aránya tűnik szembe: míg korábban a könyvtári tapasztalatok szerint az állománygyarapítási költségek és a bérek tették ki az összköltségek 90–95%-át, addig részarányuk jelenleg 75–80%-ra csökkent, s csökkenő tendenciát mutat az új technikák bevezetésének elterjedésével.

A jó költségvetések összeállításának ideális esetben *elengedhetetlen előfeltétele a könyvtári munka költségeinek pontos ismerete*. Ehhez nyújtanak segítséget a már említett *rendszerlemezési* módszerek, amelyek – ha költségcentrikusak – sok olyan rejtett tartalmat tárhatnak fel, amelyek a tradicionális vizsgálatok során nem, vagy csak részben válnak nyilvánvalóvá. Ilyen költségorientált rendszerlemezést végeztek el a *kaliforniai Állami Egyetemen*, ahol a különböző könyvtári funkciók és a könyvtári tevékenységek azonosítható elemi részeinek összevetésével számítógépes program útján vizsgálták különböző bontásokban az elemi költségeket, s a könyvtári tevékenységek nyomán keletkező „információs profitot.”⁹

A költségvetések alátámasztására és kialakítására, ill. a költségek jövőbeni alakulásának előrejelzéséhez alkalmazzák mind szélesebb körben a különböző *árindekszámítási* módszereket. Az árindeksek meghatározott „termék” (jelen esetben a könyvtárak számára „érdekes” folyóiratok, könyvek, illetve egyéb dokumentumok) adott időszakban (t_1, t_2, \dots, t_n) és a bázisidőszakban (t_0) megfigyelt árának összevetésével történik. Alapvető fontosságú, hogy a termék homogenitását az elemzett időszakra vonatkozóan biztosítsák.¹⁰ Ez azt jelenti, hogy az index által kimutatott árváltozásokat csak az ingadozó költségek okozzák és ne más tényezők együttes hatása, amelyeket az adott termék előállítás folyamatának különböző szakaszaiban megnyilvánuló különböző inflációs hatások is befolyásolnak. Ismét csak az ideális esetekre hivatkozva, valamennyi termék árát kelleme elemezni, ez azonban gyakorlatilag kivihetetlen, ezért meghatározott módon mintát kell definiálni a főbb nyelv- és beszerzési területekre, szakterületekre és a könyvtárak beszerzési politikájára vonatkozóan.

Sajátos költségelemzési módszerekkel vizsgálják az egyes kiadói tevékenységet is folytató könyvtári intézményekben az új szolgáltatások és a hagyományos szolgáltatások viszonyát. Mióta megkezdődött az adatbázisok (bibliográfiai indexek, faktografikus adatbankok) online használatának szélesebb körű elterjedése, állandó vita folyik arról a hatásról, amit az online használat vált ki ugyanezen adatbázisok nyomtatott változataira, ill. a nyomtatott változatok előfizetésére. *A. M. E. Williams* által említett „migrációs jelenség”¹¹ lényegében az előfizetők „átcsoportosulását” jelenti, akik a nyomtatott változat helyett inkább a számítógépes változatra „fizetnek elő”. A különböző típusú szolgáltatások költségeinek elemzése azt mutatja, hogy általában a nyomtatott szekunder információs termékek iránti bevételek részaránya – bár árak növekedtek – csökkent a gépi adatbázisok utáni bevételekhez képest. Kezdetben az online szolgáltatások árát igyekeztek mesterségesen alacsonyan tartani, az áraknak a költségektől való tartós elszakítása azonban nem látszik járható útnak. *A költségelemzés alapján tehát új stratégia körvonalazódott*: bővíteni kell az új típusú szolgáltatásokat, ki kell terjeszteni az információs ügynöki (information brokerage) tevékenységet (amely esetében a külső felhasználó számára az adott intézmény megbízottja végzi az online adatbázisokban való keresést), s fokozni kell a felhasználók képzésére irányuló erőfeszítéseket is. Mindez a költségelemzések fontosságára utal a könyvtári tevékenységek fejlesztésében, ill. a könyvtárpolitika kialakításában is.

A gazdasági kutatások fejlesztési irányai

Az említett – s némiképp kiragadottnak nevezhető – példák sokrétűsége a felhasználási területek változatosságát mutatja. A módszerek azonban sok esetben megmaradnak a *tetszetős elméleti konstrukciók* szintjén. Kevés kivétellel, nem tekinthetők olyan gyakorlati útmutatóknak, amelyek a könyvtárgazdasági elemzésekkel még éppen csak ismerkedők számára „kész receptként” szolgálnának. (Ez annál is inkább negatívumként értékelhető, mivel ma még nem kevés azon könyvtárosok száma, akik idegenkednek a gazdasági jellegű megközelítésektől, sőt a gazdasági számítások végzőire „csodálattal

vegyes borzalommal” tekintenek. . .) Az idézett példák egyes elemei azonban – természetesen a hazai körülményeknek megfelelően adaptálva – nálunk is alkalmazhatók. A könyvtárak gazdasági vizsgálatának tehát két irányban kell folytatódnia:

- egyfelől meg kell teremteni azokat az *egységes elvi-elméleti alapokat*, amelyek a politikai gazdaságtan alapvető kategóriáival összhangban állanak;
- másfelől pedig ki kell dolgozni azokat a *gyakorlati módszereket az elvi alapokkal összhangban*, amelyek a különböző könyvtárakban egyaránt alkalmazhatók a társadalmi-gazdasági kihívásra való reagálás fő eszközeiként.

A gyakorlati alkalmazások során meg kell vizsgálni azon módszerek könyvtárakra történő alkalmazásának lehetőségét, amelyek más területeken már beváltak tekinthetők. *Hámori Balázs* már említett tanulmányában a nem árujavakat termelő egységek gazdálkodásának javításához az *értékelemzés* módszerét javasolja.¹² A módszer az amerikai vállalatgazdasági-szervezési szakirodalomban terjedt el az amerikai hadseregben történt sikeres alkalmazását követően. „Felfedezője” és népszerűsítője *L. D. Miles* volt. Lényegében az eljárás adott „termék” funkcióinak és költségeinek viszonyát, azaz – értékelemzési

terminológiával – „értékét” vizsgálja. (ÉRTÉK = $\frac{\text{FUNKCIÓ}}{\text{KÖLTSÉG}}$). E szempontból „termék”

mindaz, ami meghatározott funkciót teljesít és meghatározott költséggel jár. Az értékelemzés akkor közelíti meg az optimumot, ha azonos funkcióteljesítés a lehető legkisebb költségek mellett valósul meg, vagy magasabb szintű funkciók költségei változatlanok maradnak, vagy kisebb mértékben növekszenek, mint a funkciók színvonala. Ha F_0 a funkcióteljesítés bázisszínvonala, F_1 az elérni kívánt funkcióteljesítési szint, K_0 és K_1 pedig a költségeket jelöli, akkor a lehetséges összefüggések az alábbiak szerint alakulnak:

$$F_1 > F_0 \quad K_1 > K_0 \quad (F_1 \text{ progr.} > K_1 \text{ progr.})$$

$$F_1 > F_0 \quad K_1 = K_0$$

$$F_1 > F_0 \quad K_1 < K_0$$

$$F_1 = F_0 \quad K_1 < K_0$$

$$F_1 < F_0 \quad K_1 < K_0 \quad (F_1 \text{ degr.} < K_1 \text{ degr.})^{13}$$

A módszer alkalmazásának előfeltétele az igények mind jobb felmérése, vagyis annak meghatározása, hogy milyen funkciók teljesítését várják el adott intézménytől, ill. melyek azok a funkciók, amelyek teljesítését „hordozó” termékeket, szolgáltatásokat, stb. „versenyképesen” lehet előállítani.

Bármennyire szokatlanok is tűnhet első megközelítésben, a módszer jól alkalmazható a könyvtárakban is. *Egyfelől* – ahogy arról már szó volt – *viszonylag egyszerűbb feladat a költségek meghatározása a könyvtári munkafolyamatok során, másfelől pedig a rendszermegközelítés nem csupán a szűkebb értelemben vett termékek* (pl. valamely tájékoztató kiadvány), *de szolgáltatások* (pl. referenz-szolgálat) *elemzésére is alkalmas*. Ezzel együtt az *alkalmazás lehetősége* is adott, egyfelől az értékelemzés ipari-szervezési tapasztalatainak *bőséges tárháza*, másfelől pedig a *mind szélesebb körben terjedő könyv-*

tári igényfelmérések révén. Az értékelemzés e területen való használatát különösen az a tulajdonsága teszi vonzóvá, hogy *egyik alapvető célja a felesleges költségek „lefარagása”*. A könyvtári gazdálkodás önállóbbá, rugalmasabbá és fegyelmezettebbé válásával várhatóan az értékelemzés módszere is terjedni fog a könyvtárvezetési eszközök között. Egyes elemeit már jelenleg is célszerű volna alkalmazni (pl. egy-egy új kiadvány megjelentetését megelőző időszakban).

Nyilvánvalóan *ki kell azonban dolgozni a sajátos „könyvtárgazdasági” módszereket is, ill. módosítani kell bizonyos eljárásokat a sajátos könyvtári szükségleteknek megfelelően* (pl. a könyvtár „termelési értékének” meghatározása, az árindekszámítási módszerek alkalmazása). Esetleg olyan új szervezeti formák gazdasági vizsgálatát is fontolóra kell venni, mint a gazdasági életben (de kulturális területen is!) egyre divatosabb, s a külföldi tapasztalatok szerint *bevált vállalkozási formák* (ld. a korábban már említett információs ügynöki tevékenység).

JEGYZETEK

1. HÁMORI Balázs: „Nem árujavak és szolgáltatások” a szocialista árutermelő gazdaságban. = Közgazdasági Szemle. 1980. 6. sz. 672–673. p.
2. ZSIDAI József: Az információ árujellegének néhány aspektusa. = Tudományos és Műszaki Tájékoztató. 1981. 7.sz. 283. p.
3. CSÚRY István: Egyetemi és főiskolai könyvtárak gazdaságtana. = Tudományos és Műszaki Tájékoztató. 1981. 1.sz. 22. p.
4. HINDLE, A.–RAPER, D.: The economics of information. = Annual Review of Information Science and Technology. Vol. 11. 1977. 31.p.
5. BUCKLAND, M. K.: Ten years progress in quantitative research on libraries. = Socio-Economic Planning Science. 1978. No. 12. 333–339. p.
6. I. m.
7. MARCHANT, M. P.: University libraries as economic systems. = College and Research Libraries. 1975. Nov. 449–457. p.
8. RANDALL, G.E.: Budgeting for libraries. = Special Libraries. 1976. Jan. 8–12. p.
9. MITCHELL, B. J.–TANIS, N. B.–JAFFE, J.: Cost analyses of library functions. A total system approach. Conn., Jai Press. 1978. 192 p. (Foundations in Library and Information Science. Vol. 6.)
10. A homogenitás biztosítása annál is inkább problematikus, mivel egyebek között olyan kérdéseket kell eldönteni, hogy egy adott mű jó néhány évvel korábbi kiadása és a friss kiadás ugyanazon terméknek tekinthető-e vagy sem.
11. WILLIAMS, M. E.: Relative impact of print and database products on producer expenses and income – trend for database producer organisations based on a thirteen year financial analysis. = Information Processing and Management. 1981. No.5. 263–276. p.
12. Az értékelemzés szakirodalma rendkívül gazdag. L. D. Miles alapvető tanulmánya az értékelemzésről magyarul is megjelent (MILES, L. D.: Értékelemzés. Bp. Közgazdasági és Jogi K. 1973. 461 p.) Széles körű a gyakorlati alkalmazásokra vonatkozó hazai szakirodalom is. Az alapelveket az *Ipargazdasági Szemle*, a *Könnnyűipari Szervezési Tájékoztató* és az *Ipargazdaság* hasábjain megjelent cikkek alapján ismertetem.
13. JÁVOR István: Az értékelemzés helyzete a könnyűiparban. = Könnnyűipari Szervezési Tájékoztató. 1978. 2. sz. 73–81.p.